J. Culot

HET GEBRUIK VAN BELGISCHE ARBEIDSKRACHTEN EN HET PROBLEEM VAN DE WERKWEIGERAARS*

TER INLEIDING

Allereerst is het nodig zorgvuldig het onderwerp af te bakenen en het perspectief te bepalen waarin het onderzoek werd doorgevoerd. Ons eigenlijk opzet was een afwegen van de verordeningen van de Duitse bezettingsoverheid inzake de tewerkstelling en de omvang van zulke maatregelen tegenover de reacties, die ze teweeg brachten bij de Belgische bevolking. Wij steunden in hoofdzaak op Duitse bronnen[1]. Hun authenticiteit staat buiten kijf. Zonder te beweren dat een kritische analyse van de cijfers een onbetwistbaar resultaat toelaten, menen wij toch dat ze een vrij getrouwe weergave brengen van de Duitse zienswijze.

Het is evident dat deze feiten ook onderzocht en verklaard zouden moeten worden in het licht van beschouwingen en methodes, die tot andere wetenschappelijke disciplines zoals de economie, de sociologie en het recht behoren. Men zou correlaties kunnen opzoeken tussen verschillende fenomenen : bij voorbeeld de intensiteit van de geallieerde bombardementen op het Reich en de deserties van arbeiders of de ontwikkeling van de militaire situatie en het recruteringsniveau. In een eerste benadering van het onderwerp was het evenwel niet mogelijk bijkomende facetten te behandelen, vermits het hoofdprobleem nog zo weinig onderzocht werd.

---

* Vertaald uit het Frans.

1 Ze bevinden zich op het (Belgisch) ministerie van Volksgezondheid.

Ten slotte is het niet zonder belang op te merken dat België als enige Westeuropese natie een recent historisch precedent had meegemaakt. Ook in de vier jaren van de eerste wereldoorlog werd immers het nationale grondgebied bijna helemaal bezet en werd een deportatie van arbeidskrachten georganiseerd. 26 jaar later wekte dezelfde bezetter, bezield met identieke inzichten, terug een gelijkaardige vrees op. De analogie van twee situaties op de afstand van één generatie moest noodzakelijkerwijze in België andere reacties teweegbrengen dan in deze landen, die in 1914-'18 geen bezettingsregime hadden gekend[2].

HET DUITS MILITAIR BESTUUR IN BELGIE, ZIJN OPDRACHTEN EN ALGEMENE ORGANISATIE

Naast het Belgisch bestuur dat verder bleef funktioneren stelde het Reich, vanaf de eerste dagen van de inval zijn eigen administratief apparaat in het werk. Er was geen sprake van improvisatie. Gedurende de maanden die aan de invasie voorafgingen werd de gedragslijn ervan nauwkeurig uitgestippeld door verschillende onderrichtingen. De struktuur werd snel vastgelegd en gedurende vier jaar onderging zij slechts geringe wijzigingen.

Het naast elkaar bestaan van deze beide administraties, waarvan het uiteenlopend karakter der respektieve opdrachten steeds scherper benadrukt werd, moest de bezettingsmacht er toe brengen de doelstellingen en prerogatieven van sommige Belgische diensten in eigen voordeel om te buigen. Zo werd dit bijvoorbeeld het geval voor de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkeloosheid, die uiteindelijk omgevormd werd tot het Rijksarbeidsambt.

De opdrachten toevertrouwd aan een militair bestuur in het pas bezette grondgebied werden vastgelegd in de onderrichtingen, die in de loop van november 1939 tot mei 1940 opgesteld werden.

Eggert Reeder, die nadien aan het hoofd kwam van de Militärverwaltung voor België en Noord-Frankrijk, nam er aktief aan deel evenals generaal von Brauchitsch. Er valt op te merken dat deze richtlijnen slechts betrekking hadden op de inwendige dienst. Zij schreven

---

[2] Het is niet mogelijk in het kader van dit werk een doorgedreven vergelijking te maken met de arbeidsdwang, die in de loop van de eerste wereldoorlog werd toegepast. Het volstond het feit te vermelden. Men moet het evenzeer in overweging nemen wanneer men het fenomeen van het Verzet wil bestuderen in zijn motiveringen en uitdrukkingswijze.

voor de belangen van de Wehrmacht te behartigen, te waken over de veiligheid van de troepen en bij te dragen tot de versterking van het Duits ekonomisch potentieel.

Deze Duitse diensten moesten verbonden zijn met Legergroep B, die in hetzelfde gebied opereerde. Door de snelheid van de veldtocht in het Westen werd de aktiviteit van de Militärverwaltung echter spoedig rechtstreeks onder het bevel van het landleger *(O.K.H.)* geplaatst.

Aan het hoofd bevond zich een militair bevelhebber. Voor België en Noord-Frankrijk werden deze funkties uitgeoefend door generaal von Falkenhausen. Deze laatste ontving zijn bevelen via het hoofdkwartier van de staf van het landleger. De militaire bevelhebber beschikte over twee staven : een militaire staf, belast zowel met het onderzoek van alle militaire vraagstukken van algemene aard als met de aangelegenheden van de hem ondergeschikte troepen en een administratieve staf, bevoegd voor alle vraagstukken, die verband hielden met het bestuur en de ekonomie van het land. Meer in het bijzonder moest deze laatste staf de militaire administratie organiseren, de aktiviteit koördineren van de verschillende onderdelen, de politie inbegrepen, en tevens de Belgische organisaties en diensten in het oog houden.

Deze dubbele bevoegdheid van de militaire bevelhebber, de ene zuiver militair en de andere administratief, werd verder overgedragen op de ondergeschikte militaire bevelhebbers: de *Oberfeld-, Feld-, Kreis-* en *Ortskommandante.* Inderdaad, in de schoot van elke *Oberfeldkommandantur* zetelde een militair bestuur.

Generaal von Falkenhausen genoot van alle voorrechten der soevereiniteit voortvloeiend uit de bezetting, met voorbehoud van degene die onder de invloed bleven van de bevelhebber van het landleger. Hij leidde en kontroleerde de ganse militaire administratie. Hij kon dekreten uitvaardigen voor alle belangrijke vraagstukken, zowel op politiek, ekonomisch als bestuurlijk vlak.

De *Oberfeldkommandante* gaven leiding aan het militair bestuur en hielden toezicht over de plaatselijke administratie die in hun bevoegdheidsgebied lag. Zij kontroleerden daarenboven de *Kommandanture.* Zij droegen de titel van *'Gerichtsherr'* of rechter. In deze laatste funktie werden zij bijgestaan door ambtenaren van het militair gerecht. De misdaden en vergrijpen begaan door de leden van de strijdkrachten of van de diensten van de Wehrmacht vielen dus onder hun rechtsbevoegdheid, maar daarnaast ook de inbreuken op verordeningen van de militaire bevelhebber.

Deze militaire 'keten' werd zeer snel georganiseerd. Vanaf 2 augustus 1940 gaf Reeder er het organigram van in een bijlage van zijn eerste aktiviteitsverslag[3]. Enkele maanden later zal het nog gewijzigd worden en zal van dan af praktisch niet meer veranderen. Ter verduidelijking geven we hier de verdeling der *Kommandanture* over het Belgisch grondgebied zoals zij in november 1940 georganizeerd was.

Antwerpen	*FK* 520 te Antwerpen
Brabant	*OFK* 672 te Brussel
Henegouwen	*OFK* 520 te Bergen
Limburg	*FK* 681 te Hasselt
Luik	*OFK* 589 te Luik
Luxemburg	*FK* 598 te Aarlen
Namen	*FK* 682 te Namen
Oost-Vlaanderen	*OFK* 570 te Gent
West-Vlaanderen	*FK* 578 te Brugge

De *FK*'s van Luxemburg en Namen waren ondergeschikt aan de *OFK* 589 van Luik. De *FK* van West-Vlaanderen hing af van de *OFK* 570. De *FK*'s van Antwerpen en Limburg die verbonden waren met de *OFK* van Brussel genoten nochtans van een betrekkelijke onafhankelijkheid : zij kregen in dezelfde hoedanigheid als de *OFK's* dienstnota's en onderrichtingen.

Vermelden we tenslotte dat de *OFK* 670 van Rijsel, die de *FK*'s groepeerde van Valenciennes (606), van Rijsel zelf (569) en van Arras (678), eveneens onder de bevoegdheid viel van generaal von Falkenhausen.

Naast de militaire was een administratieve 'keten' werkzaam. Het hoofd ervan (*Militärverwaltungschef*) was Reeder, die in deze hoedanigheid de militaire bevelhebber vertegenwoordigde.

De administratieve staf bestond uit twee sekties *(Abteilunge)*, de administratieve sektie (*Verwaltungsabteilung*), en de ekonomische sektie *(Wirtschaftsabteilung)*. Deze afdelingen waren op hun beurt onderverdeeld in diensten (*Gruppe*) die elk een bepaalde sektor kregen

[3] German Records microfilmed at Alexandria (in het vervolg aangeduid door de afkorting GRMA), T 501, R 102/211 en 212. Men dient eveneens Marburg te raadplegen, Film XI, 35/8100 nrs 1158 tot 1161, en voor de organisatie tot 15 maart 1944, de nrs 1258 en 1259.

toegewezen[4].

Zo was Groep VII van de ekonomische sektie belast met de tewerkstelling en de sociale aangelegenheden (*Arbeitseinsatz* und *Sozialwesen* of *Arbsoz*). Wegens de toename van de Duitse eisen op dit gebied werd deze groep in februari 1944 een sektie met dezelfde bevoegdheid als de twee hogervernoemde.

GRUPPE VII (LATER *ARBEITSABTEILUNG*)

Zij werd geleid door *Oberkriegsverwaltungsrat (OKVR)* Dr. Schültze, en bestond in 1940 uit tien bureaus *(Referate)*[5].

Groep VII beschikt daarenboven nog bij de OFK's en FK's over gespecialiseerd personeel dat dezelfde taken op plaatselijk niveau uitvoerde.

In het begin speelde deze dienst, die reeds nauw met de Duitse rekruteringscentra (*Werbestelle*) samenwerkte, nog geen vooraanstaande rol.

In juli 1943[6] beval Sauckel een reorganisatie van de *Werbestelle*, waardoor ook de structuur van Groep VII werd gewijzigd. De sociale bekommernissen die in 1940 het bestaan rechtvaardigden van tenminste drie *Referente*, ruimden in 1943 de plaats voor de aanwerving en de dienstneming, die dan de volle aandacht genoten.

In februari 1944 werd de zin van deze ontwikkeling duidelijk bevestigd door de oprichting van de *Abteilung Arbeit*. Deze nieuwe sektie hing rechtstreeks af van Reeder, en was evenals de twee andere, georganiseerd in *Gruppe*[7], die de oude *Referate* vervingen. De hogere trap waarop ze voortaan geplaatst zijn verzekerde hen echter een grotere doeltreffendheid.

DE *WERBESTELLE* OF *ARBEITSEINSATZDIENSTSTELLE*
(tewerkstellingsdiensten)

Deze diensten waren geïntegreerd in de *OFK's* en in de *FK* Antwerpen, wier positie van betrekkelijke onafhankelijkheid t.o.v. de *OFK* 672 van Brussel bevestigd werd. Zij maakten deel uit van de

---

[4] Aktiviteitsverslag nr. 16 van het Militair Bestuur, gedagtekend op 9 mei 1941 : GRMA, T 501, R 104/771.

[5] Marburg Film XI, 35/8100 nrs 1162 en 1163 : Plan van de organisatie en lijst van het leidend personeel in december 1940. *Id.*, nrs 1183 tot 1185 : organisatie op 9 oktober 1940.

[6] *Id.*, nrs 1206 en 1207.

[7] *Id.*, nrs 1354 en 1252; 1397 tot 1402.

administratieve 'keten' en hingen voor de technische zaken af van de *OKVR* Dr. Schultze, hoofd van de Groep VII en later de sektie *Arbeit*.

Zij worden geleid door een *Ministerial Verwaltungs Oberrat* (MVOR) behalve te Rijsel en bevatten meerdere afdelingen. Zoals de *OFK's* de *KK's* en *OK's* overkoepelden, zo koördineerden de *Werbestelle* het werk van de hen ondergeschikte *Aussenstelle* of *Hilfstelle*. Deze *Aussenstelle* konden op hun beurt weer bevelen geven aan de *Nebenstelle*.

Hoe werkten deze *Werbestelle ?* Hoe waren ze gestructureerd ?[8] Men kan er moeilijk een algemeen beeld van geven, aangezien de plaatselijke verantwoordelijken hun diensten vrij konden organizeren in het raam van de opdrachten die hen werden toevertrouwd. Na de reorganisatie van 1943 werd een betere uniformiteit bereikt en kan men de essentiële kenmerken ervan als volgt samenvatten.

1. *De tellingsdienst.* De agenten van de *Werbestelle* schreven alle nuttige inlichtingen uit de bevolkingsregisters over op steekkaarten. Tegelijkertijd werden de ondernemingen, vooral na juni 1943, verder uitgekamd om het teveel aan loontrekkenden te tellen die daarna aan de *Werbestelle* werden gemeld.

2. *Het centraal steekkaartenstelsel (Kartei)* bevatte al de steekkaarten die aan de hand van de gemeentelijke en patronale tellingslijsten werden opgesteld, evenals de steekkaarten van de vrijwilligers.

3. *Vragenlijsten* gezonden aan personen die aan de verplichte arbeid konden worden onderworpen; onderzoek van de antwoorden.

4. *Oproepingen :* verzenden van oproepingen, ontvangst van de opgeroepen personen, samenstelling van het dossier. Indien geen gevolg werd gegeven aan de oproeping, zond de *Werbestelle* er een tweede, soms een derde en maakte vervolgens het dossier over aan de *Aussenstelle* onder dewelke de betrokkene ressorteerde. Het kon eveneens gebeuren dat het dossier aan de *Feldgendarmerie* voor inhechtenisneming werd doorgegeven.

5. *Uitstel en vrijstellingen* verleend op de wettelijke basis van de verordening van 28 juni 1943.

6. *Geneeskundige dienst.* Het geneeskundig onderzoek was verplicht en de beslissing van de geneesheer onherroepelijk.

---

[8] Over de Werbestellen cfr Marburg Film XI 35/8100 nrs 1164 tot 1166; 1170 tot 1172, 1173 tot 1177; de inplanting : nrs 1203 - 1204, 1248 tot 1250, 1242, 1243; organigrammen : nrs 1220 tot 1234.

7. *Tewerkstelling in Duitsland.* Deze dienst duidde de werkplaats aan volgens de aanvragen uit het Reich, legde de tewerkstelling op en liet het werkkontrakt ondertekenen. Men trachtte de verplicht tewerkgestelde er met alle middelen toe te brengen een vrijwillige verbintenis te onderschrijven. Dezelfde dienst zorgde dikwijls voor :

— de voorbereiding van het vertrek, de uitdeling van schoenen en kleding, uitbetaling van de premie.

— het opstellen van de vertreklijsten en het overmaken ervan aan de *Kartei Duitsland;*

— het organiseren van het konvooi en het aanduiden van de begeleiders;

— het opmaken van de lijst der personen die zich niet bij het vertrek aanboden en het overmaken van die lijst aan de *Aussenstelle* en de *Kartei Duitsland.*

8. *Kartei Duitsland* bracht op steekkaarten alle inlichtingen samen die betrekking hadden op personen die in Duitsland werkten of bestemd waren er te gaan werken. Deze dienst hield de bijzondere *Rückkehrer*-steekkaarten bij voor de kontraktbreuken. Hij wees al de personen van deze kategorieën aan die zich bij de *Werbestelle* aanboden of er naartoe werden gebracht. Deze werden dan aangehouden of gedwongen het werk te hernemen op de post die zij in de steek hadden gelaten.

De *Rückkehrer* die geen kontraktbreuk hadden gepleegd, d.w.z. de verlofgangers, bleven tijdens hun verblijf in België onder de bewaking van deze dienst staan. Deze kon bovendien nog belast worden met het verstrekken van inlichtingen aan de families en met de sociale dienst.

9. *Tewerkstelling in België*

a) Mannelijke arbeidskrachten

ontving de aanvragen naar arbeidskrachten en duidde de arbeiders aan. Deze afdeling werkte in principe nauw samen met het Belgische Rijksarbeidsambt, belast met de uitvoering van deze aanduidingen.

b) Tewerkstelling van de vrouwen

werkte op dezelfde wijze.

10. *Opzoekingsdienst (Fahndungsdienst)*

Opgericht in 1943. Hij centraliseerde de aanvragen tot onderzoek in de gevallen van werkweigering of -verlating of van niet beantwoorde oproepingen, i.v.m. de tewerkstelling in België. Hij kon deze zaken wel zelf regelen, maar in de meeste gevallen maakte hij de dossiers over aan de *Feldgendarmerie* of aan de *Aussenstelle.*

11. *De gedetacheerde diensten : Aussenstelle* en *Nebenstelle,* soms *Nebenstelle* en *Hilfstelle* genaamd.

a) De *Aussendienst* verzamelde de aanvragen tot onderzoek (*Ermittlung*) die uitgingen van de verschillende diensten, en legde ze ter uitvoering ofwel bij de burgemeesters, ofwel in de woonplaats van de betrokkene. Deze vragen betroffen de beweegredenen tot niet verschijnen, tot weigering om te vertrekken of tot vrijstelling. In de praktijk bestond hij uit meerdere onderscheiden sekties die belast waren met :

— het bijeenbrengen van de *Ermittlungs*-aanvragen en hun verdeling onder de onderzoekers;

— het bijeenbrengen van de onderzoeksverslagen en het bewaren van de resultaten;

— het meedelen van de verslagen aan de *Feldgendarmerie* of aan de diensten waar de vraag van uitging.

— het ontvangen van de personen die werden opgeroepen voor het onderzoek en het verifiëren van de ingeroepen beweegredenen.

b) *De onderafdelingen* waar zich de *Ermittlung*-kaartregisters bevonden en waar de aanvragen tot opzoeking door de *Feldgendarmerie* werden opgesteld.

12. *Feldgendarmerie en burgerlijke opzoekingsdienst (Zivil Fahndungsdienst)*

Belast met het opsporen en aanhouden van personen die waren aangewezen door de diensten van de *Werbestelle*. Zij gingen eerst tewerk met individuele opzoekingen en nadien door willekeurige kontrole op de openbare weg en razzia's.

De essentiële organen waren

een permanent bureau dat

— de *Fahndungs*-steekkaarten opstelde, evenals het opzoekingsplan en de verdeling der opdrachten per ploeg;

— de verslagen bijeenbracht;

— de werkweigeraars en de verdachten in het oog hield, ze ondervroeg, hun dossier opstelde en de bewaking verzekerde van de aangehouden personen vóór hun overbrenging naar de gevangenis.

de Feldgendarmerie, bijgestaan door tolken, voor het uitvoeren van de opzoekingen.

de Burgerlijke Opzoekingsdienst werd opgericht tegen het einde van 1943 en was samengesteld uit beambten van de *Werbestelle,* de NSKK, Waalse en Vlaamse wacht, enz...

Ingeschakeld in de *Feldgendarmerie* was hij vooral belast met het opsporen van de werkweigeraars.

Tenslotte konden *verschillende administratieve diensten* belast worden met het opstellen van de *Einlieferungsschein* en de lijsten der werkweigeraars; met het onderzoeken van de klachten en met het betekenen aan de families van de aanhouding en de hechtenisplaats van de personen in overtreding[9].

HET RIJKSARBEIDSAMBT

Dit Belgisch organisme, dat zich bezighield met hulpverstrekking aan de werklozen en hun plaatsing, hing af van het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg in het raam van de opdrachten die het te vervullen kreeg. Het Duits militair bestuur kon niet anders dan belang stellen in zijn aktiviteiten. Het is niet zonder nut even te onderstrepen[10] hoe het RAA in hoofde van zijn direkteur Hendriks zich aan de kontrole van de Secretarissen-Generaal onttrok, en in het spoor van de kollaboratie met de bezettingsmacht geraakte.

In 1934 werden de oude Werkbeurzen vervangen door diensten voor arbeidsbemiddeling en werkloosheid, die voor de eerste maal in België plaatsing en werkloosheidsuitkering samensmolten onder één zelfde gezag. Het Koninklijk Besluit van 27 juni 1935 zette de centralisatie voort en richtte een in gewestelijke bureaus vertakte Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid op. Bijna een jaar later legde een nieuw Koninklijk besluit de gemeenten op kontrole uit te oefenen en wekelijkse statistieken op te stellen.

Tijdens de invasie schreef de Belgische overheid de gewestelijke bureaus voor hun werkzaamheden stop te zetten. Maar spoedig verplichtte de uitgebreide werkloosheid en de stilstand van de economie er toe uit het immobilisme los te komen. De grote vrees voor wegvoering, herinnering van de eerste wereldoorlog, was enigszins ver-

---

[9] Deze synthese steunt op het ministerieel rondschrijven van 5 mei 1949, dat voor wat werkweigeraars aangaat, de Besluitwet van 24 december 1946 interpreteert, die de rechtstoestand bepaalt van de Burgerlijke Verzetslieden en de Werkweigeraars.

[10] P. POTARGENT, *La mise au travail de la main-d'œuvre belge dans le pays et à l'étranger durant l'occupation.* Als oud-direkteur van het Bureau voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid te Tongeren is de schrijver bijzonder bevoegd voor dit onderwerp. Zijn werk schetst de ontwikkeling die ik slechts synthetiseer.

dwenen door de eerste kontakten met de bezetter. Op 15 juni 1940, werd de Dienst terug op gang gebracht onder de naam Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht. Hij moest beheerd worden door een Beheerraad, een bestuurscomité en een direkteur. Maar het militair bestuur dwarsboomde de inspanningen van de Belgische overheid met alle middelen. Praktisch werd de Dienst gedurende verschillende maanden niet beheerd en ontvingen de gewestelijke bureaus geen nauwkeurige richtlijnen. Dit had voor gevolg dat „zekere *Feld-* en *Oberfeldkommandanture* gebruik maakten van de toestand om rechtstreekse onderrichtingen te geven aan de Gewestelijke Bureaus"[11]. Tenslotte klaarde de toestand op met de door de Duitsers goedgekeurde benoeming van Hendriks tot direkteur-generaal van de Dienst. Vanaf dat ogenblik werd de ondergeschiktheid van dit organisme t.o.v. de Secretaris-Generaal van het departement van Arbeid en Sociale Voorzorg steeds minder en minder effektief.

Op 10 april 1941 greep een laatste wijziging plaats door de naamverandering van de Dienst die in Rijksarbeidsambt omgedoopt werd.

DE TEWERKSTELLING

ALGEMEENHEDEN

Na de korte veldtocht van 1940 heerste er in België een toestand van administratieve en ekonomische ontreddering, die zowel in het voordeel van de gemeenschappelijke belangen van de overwonnene als van de overwinnaars zonder verwijl een einde moest nemen. De werklozen moesten terug een betrekking vinden, de bevoorrading van de bevolking, het terug op gang brengen van de industrie, de heropbouw vormden evenveel dringend te realiseren doelwitten.

Duitsland bleef in het konflikt betrokken en hield zijn arbeidskrachten onder de wapens.

Het kon de aanbreng van de veroverde landen voor zijn oorlogsinspanning niet verwaarlozen. Naarmate de hoop op een snelle militaire beslissing verzwond, verscherpte de regering van het Reich zijn eisen, in 't bijzonder op het gebied van de arbeidskrachten.

Nochtans werd de verplichte tewerkstelling slechts wettelijk van kracht vanaf 6 maart 1942. Zeven maanden later werd een begin

---

11 P. POTARGENT, *op. cit.*, p. 13.

gemaakt met de verplichte tewerkstelling in Duitsland.

De vrijwillige aanwerving zal minder onze aandacht gaande houden, maar het is niettemin van belang er even te blijven bij stilstaan, om de latere ontwikkeling te begrijpen.

A. TOT 6 MAART 1942

I. *Voorgeschreven maatregelen*

De Duitse verordening van 10 mei 1940[12], te Brussel gepubliceerd de 20e van dezelfde maand, beval het terug op gang brengen van de economie. De Secretarissen-Generaal van de departementen van Arbeid en Sociale Voorzorg en van Binnenlandse Zaken richtten zich naar dit bevel door aan de gewestelijke bureaus van de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid voor te schrijven de wekelijkse statistiek van de werkloze arbeiders op te stellen en de werklozen die werkbekwaam werden bevonden in te schrijven als werkzoekenden.

Op 15 juni vaardigden dezelfde Secretarissen-Generaal een besluit uit dat er op gericht was de hulp aan de behoeftigen en de kontrole op de hulpverlening te organiseren. Dezelfde tekst richtte de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht op (N.D.A.T.) die met die taken belast werd.

Op 29 juni verscheen een tweede besluit dat de toelagen aan de behoeftigen regelde. Het somde de verleende voordelen en de vereiste voorwaarden op : 'behoeftigheid', inschrijving op de lijsten der werkzoekenden, dagelijkse kontrole. Rekening houdend met de omstandigheden bevatte artikel 26 nochtans een verontrustende maatregel, het stipuleerde immers dat ieder gezin waarvan een lid zonder wettelijke gronden weigerde een plaats aan te nemen, deze plaats verliet of er zich liet ontslaan met het doel terug werkloos te worden, voor de duur van één maand van de voorziene steunverlening uitgesloten werd. Dit was ook het geval indien de afdanking veroorzaakt werd door een omstandigheid waarvoor de arbeider aansprakelijk kon worden gesteld.

De Belgen zouden nochtans lang van die bedreiging gevrijwaard blijven.

Nochtans bestond ze. Welke uitleg kon men er aan geven ? Men moet zich hiervoor terugplaatsen in de atmosfeer van onzekerheid of

---

[12] Al de Duitse verordeningen kunnen geraadpleegd worden in de *Verordnungsblättern* waarin zij zowel in het Duits, het Frans en het Nederlands gepubliceerd werden. De teksten van de Besluiten der Sekretarissen-Generaal werden eveneens gepubliceerd in het *Staatsblad*, Belgisch officieel blad waarin wetten, besluiten, enz... worden opgenomen.

beter van onrust die toen heerste omtrent de houding die de vertegenwoordigers van het *Reich* zouden aannemen op het gebied van de tewerkstelling[13].

Omstreeks half juli was er van die bezorgdheid ingevolge de besprekingen met de bezettingsmacht niet veel meer te bespeuren.

De Duitsers eisten de aktieve medewerking van de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht voor de aanwerving van arbeiders die zich vrijwillig voor een betrekking in Duitsland aanboden. Daarentegen erkenden zij dat er geen enkele verplichting voor deze laatsten bestond om zulke verbintenissen te ondertekenen.

Zij verbonden er zich ook toe deze arbeidskrachten niet voor militaire doeleinden te gebruiken.

Maar het verschil in door het Belgische en Duitse gezag nagestreefde doeleinden zou weldra tot uiting komen en groter worden.

De richtlijnen van Groep VII van 16 november 1940 zijn zeer duidelijk : (vertaling) „De opdracht van het Militair Bestuur op ekonomisch gebied bestaat in het organiseren van de Belgische en Noordfranse ekonomie zodat zij bijdraagt tot een wezenlijke versterking van het Duitse oorlogspotentieel."

In februari 1941 werd de ongerustheid van de Belgen opnieuw aangewakkerd. Op 28 februari vaardigde Seyss-Inquart de verplichte tewerkstelling uit in Nederland en men vreesde dat in België een gelijkaardige maatregel zou getroffen worden.

Op 11 februari immers werd een verordeningsvoorstel uitgewerkt door de Groep VII in verband met de tewerkstelling. De meest belangrijke maatregelen waren :

III § 4 „De organen van de arbeidsadministratie en vooral de Arbeidsambten moeten volgende verplichtingen op zich nemen voor de de tewerkstelling :

a) de werkkrachten aanduiden, de tewerkstelling in het oog houden...

IV. Verandering van werkplaats (door omwisseling)

(1) Op aanvraag van het Arbeidsambt is de werkgever verplicht hem een verslag over te maken betreffende het bedrijf.

(2) Het Arbeidsambt bepaalt welke arbeidskrachten kunnen verwisseld of afgedankt worden. Bij deze gelegenheid kan men slechts

[13] Misschien ook, maar dit is slechts een veronderstelling, kenden de Secretarissen-Generaal de strenge maatregelen die op dit gebied genomen waren t.o.v. bezet Polen.

vrijgezellen of weduwnaars afdanken. Deze moeten geruild worden tegen gehuwde werklieden of vaders van kroostrijke gezinnen.

(3) De arbeidskrachten die beschikbaar komen door een verwisseling van werkplaats kunnen niet door andere ondernemingen aangenomen worden zonder de tussenkomst van het Arbeidsambt.

(4) Op bevel van het Arbeidsambt moet de werkgever overgaan tot de aanduiding van de arbeidskrachten die zullen worden ontslagen.

Het Arbeidsambt verkreeg zo een werkelijk monopolie over de arbeidsbemiddeling en daar het in zijn macht lag over te gaan tot de nodig geachte onderzoeken, kon het in de praktijk om het even wie een verplichting tot werken opleggen.

Nogmaals moesten de Secretarissen-Generaal een akkoord trachten te bereiken, maar de onderhandelingen duurden lang. Op 10 april 1941 vaardigden zij een besluit uit dat de plaatsing van de werklieden organiseerde en de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht omvormde in het Rijksarbeidsambt (RAA). Zijn opdracht kan vergeleken worden met punt IV van het Duitse voorstel :

„Het RAA organiseert de inschrijving als werkzoekende van al de werklieden die geen betrekking hebben en steungeld krijgen. Het zorgt eveneens voor de inschrijving van al de andere personen die een werkgelegenheid zoeken of die wensen van betrekking te veranderen... § 10. „Ieder bedrijfsleider die gewoonlijk meer dan vijf werklieden tewerkstelt moet op vordering van het RAA de vrijgezellen, weduwnaars of uit de echt gescheiden arbeiders, zonder kinderen, die door het RAA werden aangeduid, afdanken om ze te vervangen door gehuwden, weduwnaars of uit de echt gescheiden arbeiders met kinderen ten laste, met een zelfde beroepskwalifikatie en voorgesteld door het RAA."

Het essentiële verschil tussen de Duitse en Belgische teksten ligt hierin dat deze laatste, ondanks de voorschriften van § 10 (die trouwens nooit werd toegepast op bevel van het Departement), zowel de vrijheid van de werkgever als van de arbeider trachtte te vrijwaren.

De bezettingsmacht ergerde zich meer en meer aan de 'halfslachtige' maatregelen van de Secretarissen-Generaal. Misschien moet men de reden van hun verstrakking zoeken enerzijds in het onvoldoende produktiepeil van steenkoolmijnen en anderzijds in het voortbestaan van een verborgen werkloosheid en het opduiken van talrijke gevallen van kontraktbreuk. Tenslotte noopte de inval in de Sovjetunie op 22 juni 1941 de Duitsers ertoe nieuwe arbeidskrachten te vinden om de

bres in hun ekonomie te dichten. Wat er ook van zij, de verplichte tewerkstelling kon tot op 6 maart 1942 vermeden worden[14].

II. *De werkloosheid en de aanwerving.*

— De Werkloosheid

Volgens de Duitse statistieken nam de werkloosheid voortdurend af vanaf de zomer van 1940 tot in de lente van 1942, met een lichte stijging gedurende de eerste maanden van 1942[15].

Het cijfer zal inderdaad dalen van 493.700 (juli 1940) tot 59.800 (december 1941) om terug te stijgen tot 83.800 in februari 1942. Aan deze cijfers moeten nochtans enkele verbeteringen aangebracht worden.

In het RAA onderscheidde men inderdaad twee reeksen werklozen. Reeks A bevatte de werklieden zonder betrekking die steun genoten van de Kommissies van Openbare Onderstand (KOO's). Om steun te genieten moesten zij volgens het besluit van 29 juni 1940 ingeschreven zijn op de lijsten van de arbeidsambten als werkzoekers.

Reeks B bevatte al de werklieden die een betrekking zochten zonder op hulp aanspraak te maken.

Wanneer men beide totalen bijeenvoegt bekomt men nochtans niet het volledige aantal werklozen. Wij moeten er bijvoorbeeld de zieken en de werkonbekwamen bijvoegen, evenals de vrouwen van gevangenen die hun betrekking hebben moeten opgeven om voor hun

---

[14] Reeds op 29 november 1941 vermeldde het verslag van een werkvergadering der *Referente* van de tewerkstelling en van de leiders der *Werbestelle* (vertaling) : de verordening betreffende de arbeidsverplichting, verordening die sinds lang werd voorgesteld en waarvan de inwerkingtreding tot nog toe steeds op de tegenwerking van de Belgische diensten stuitte, mag weldra worden verwacht als een verordening uitgaande van de militaire gouverneur. Dank zij deze verordening zal het mogelijk zijn in de Kempische koolmijnen, mijnwerkers tewerk te stellen die nu een betrekking hebben in de weinig rendabele koolmijnbekkens in Henegouwen en Luik."

[15] Aktiviteitsverslagen van het militair bestuur, in 't bijzonder :
Nr. 9 van 1 oktober 1940. GRMA, T 501, R 102, nr. 1364,
Nr. 10 van 2 nov. 1940. GRMA, T 501, R 103, nr. 107,
Nr. 11 van 1 dec. 1940. GRMA, T 501, R 103, nr. 478,
Nr. 12 van 3 jan. 1941. GRMA, T 501, R 103, nr. 721,
Nr. 13 van 2 febr. 1941. GRMA, T 501, R 103, nr. 1018,
Nr. 14 van 2 maart 1941. GRMA, T 501, R 104, nr. 110,
Nr. 15 van 7 april 1941. GRMA, T 501, R 104, nr. 247,
Nr. 16 van 9 mei 1941. GRMA, T 501, R 104, nr. 420,
Nr. 17 van 22 sept. 1941. GRMA, T 501, R 105, nr. 141,
Nr. 18 van 21 dec. 1941. GRMA, T 501, R 105, nr. 428,
Nr. 19 van 16 maart 1942. GRMA, T 501, R 105, nr. 677,
aangevuld volgens de samenvattende tabel der statistieken van het RAA. Film XI 38/1, 2, 3 nr. 136 : werklozen reeks A.

familie te zorgen. Deze werklozen worden eveneens geïdentificeerd maar niet opgenomen in de twee reeksen A en B. Buiten deze officiële werkloosheid bestond er nog deze die niet werd ontdekt door de administraties.

De Duitsers telden slechts de werklozen van reeks A.

— De aanwerving

Op 15 februari 1942 zouden 267.325 verbintenissen voor een tewerkstelling in Duitsland getekend geworden zijn door inwoners die ressorteerden onder de militaire bevelhebber, waaronder 246.162 Belgen[16].

De aanwijzingen voor Duitse diensten in België zouden opgelopen zijn tot 220.000 op 1 november 1941 om het getal van 398.000 te bereiken op 31 mei 1942.

Welke waarde kan men aan deze cijfers hechten ?

Een feit is zeker : De plaatsingen in België ten voordele van Duitse diensten kunnen niet als definitief beschouwd worden. Zelfs de aanwerving voor het Reich geschiedde op termijn en talrijke kontrakten, die op tijdstip werden getekend, slaan op periodes van zes, zelfs van drie maanden. Eenzelfde arbeider kan dus meerdere malen in de statistieken voorkomen.

De resultaten kunnen als merkwaardig worden beschouwd en toch schonken ze Reeder geen voldoening. In tal van verslagen wees hij op de moeilijkheden waarmee het militair bestuur i.v.m. zijn rekruteringspolitiek moest afrekenen. Moeilijkheden die voortkwamen uit de afkeer van de Belgen naar het buitenland te gaan ondanks de voordelige lonen, uit de efficiëntie van de propaganda van Londen, de ongunstige invloed van zekere militaire gebeurtenissen zoals de invasie van de Sovjetunie of de geallieerde bombardementen, of nog het gebrek aan samenwerking van de Secretarissen-Generaal.

Vanaf december 1940 kon men de eerste symptomen waarnemen van een verschijnsel dat spoedig een grote uitbreiding zou nemen : de kontraktbreuken of deserties van in Duitsland tewerkgestelde werklieden. Het is tamelijk moeilijk hun aantal te schatten. Na ontleding

---

[16] Aktiviteitsverslag van het militair bestuur Nr. 18 van 21 december 1941, Nr. 432 en Verslag Nr. 19 van 16 maart 1942, GRMA, T 501, R 105, nr. 681. Over de verdeling per *OFK* en per beroepsaktiviteit, zie Verslag Nr. 19, GRMA, T 501, R 105, Nr. 682.

van verschillende dokumenten[17] mag men hun aantal op ongeveer 26.000 schatten.

Naast de arbeiders schuldig aan kontraktbreuk werkten nog een andere kategorie personen de Duitse inspanningen op het gebied van de volledige tewerkstelling tegen. Bedoeld worden de zwarthandelaars, smokkelaars en werkonwilligen. Gekant tegen gelijk welk regelmatig werk, levende van sluikhandel, vol wantrouwen tegenover de werkelijke bedoelingen van de bezetter, misschien weerwraakmaatregelen vrezend na de bevrijding, patriotten in een illegale situatie, het waren alle verschillende beweegredenen. We zullen ze niet peilen. Vanuit Duits standpunt beschouwd weerspiegelen deze houdingen een passief verzet tegen de bevelen, wat niet kon geduld worden.

III. *De Repressie*

Eerder paradoksaal schijnt het toe, dat de vervolging van deze feiten die nochtans bestraffing verdienden volgens de bezetter, met een zachte hand gevoerd werd.

De werkonwilligen konden gedwongen worden tot zwaar of onaangenaam werk waarvoor ze slechts een beperkt loon ontvingen, maar dat in alle geval toch hoger lag dan de werkloosheidvergoeding. Reeder zinspeelt ook op wederoproepingskampen die tijdens deze periode in België zouden opgericht zijn. Maar de onderzoeken na de oorlog op last van het Ministerie van Volksgezondheid hebben niets van die aard aan het licht gebracht.

Voor de kontaktbreuken waren verschillende straffen voorzien: afschaffing van de vergoedingen, van de bevoorradingskaarten, werkverbod. De strengheid waarmee deze maatregelen werden toegepast varieert nochtans van *OFK* tot *OFK*. In het merendeel der gevallen werden de betrokken arbeiders eenvoudigweg terug naar hun oude werkplaats gestuurd.

B. VAN 6 MAART TOT 6 OKTOBER 1942

I. *De voorgeschreven maatregelen*

Op 6 maart 1942 nam de dreiging, die sinds februari 1941 latent aanwezig was, vaste vorm aan door een „verordening van de Militaire

---

[17] Aktiviteitsverslag van het militair bestuur Nr. 11, GRMA, T 501, R 103 nrs. 482 en 483. Marburg, Film 583 Nr. 189, Nrs. 170 tot 199, 225, 264, 275, 282. De *Monatsberichte* der *Werbestelle*.

bevelhebber, uitgevaardigd om te voorzien in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werk van bijzonder belang."

De nieuwe maatregelen door de Militaire bevelhebber genomen kunnen in drie hoofdstukken ingedeeld worden. Het eerste organiseert de verplichte tewerkstelling.

§ 1 (1) „De inwoners van België kunnen verplicht worden tot het verrichten van bepaald werk binnen het ambtsgebied van de Militaire Bevelhebber".

Praktisch iedereen kon gedwongen worden, zowel de werklozen als de reeds regelmatig aangenomen werklieden.

Het tweede handelde over de verandering van betrekking en versterkte zo de vorige maatregel. Het derde voorzag de uitvoering en bepaalde de straffen. De werklieden waren verplicht gevolg te geven aan iedere vraag van de overheden belast met de uitvoering : d.w.z. de *OFK's* en *FK's* en volgens de voorschriften van deze laatste, de arbeidsambten.

Onnodig te zeggen dat deze verordening een diepe beroering teweegbracht in gans het land.

In afwachting moest men nog weten hoe de Duitsers deze maatregelen dachten toe te passen. Op 11 en 17 maart 1942 verduidelijkten de vertegenwoordigers van het militair bestuur het aan de Sekretaris-Generaal van Arbeid en Sociale Voorzorg. „De verordening zal in de eerste plaats moeten toegepast worden op de talrijke personen die leven van de zwarte markt, en die men onmogelijk kan straffen met gevangenisstraffen, wegens gebrek aan plaats. De verordening zal eveneens toegepast worden op hen die geen normale betrekking hebben". Deze verzachtende verklaringen beantwoorden nochtans niet aan het verborgen gehouden doel.

Een verslag van 18 maart 1942, van het hoofd van de militaire administratie (Groep VII) en gericht aan het *OKH. Gen. Lt. d.H./ Gen. Qu.* bracht meer licht in deze zaak[18]. Het ging over de : (Vertaling) „Versteviging van de tewerkstelling in het Reich der Arbeidskrachten uit de bezette gebieden en voorbereiding van de verplichte tewerkstelling."

De verordening van 6 maart 1942 had dus wel de versterking van het Duits potentieel voor ogen. Zij kondigde reeds andere nog strengere maatregelen aan, bestemd om de economie aan banden te leggen en de aanwerving van Belgische arbeiders te vergemakkelijken. Wij

---

[18] Marburg Film XI, 38/1, 2, 3, Nrs. 326, 327, 328.

zullen hier slechts de meest betekenisvolle maatregelen weergeven.

Op 30 maart en formeel in tegenspraak met de verzekeringen die werden gegeven tijdens de onderhouden van de 11e en de 17e, verbood een nieuwe verordening het oprichten en uitbreiden van ondernemingen en liet de sluiting van bestaande ondernemingen toe. De werkgelegenheden werden ingekrompen. Industrieën met een produktie zonder belang voor de oorlogsinspanning konden afgeschaft worden wanneer de Militaire bevelhebber het nodig achtte.

Op 9 april verscheen een nieuwe verordening betreffende de steenkoolmijnen waarvan de voortbrengst van levensbelang werd voor het Reich. De arbeiders werden voortaan verplicht één zondag of feestdag per maand te blijven werken.

Op 30 april verschenen eindelijk de uitvoeringsmodaliteiten van de verordening van 6 maart. De arbeidsambten werden alleen belast met het uitvaardigen van arbeidersbevelen of het betekenen van hun opheffing. De hoofden van privé-ondernemingen werden gedwongen aan het ambt in hun gebied een lijst te laten geworden van hun arbeiders en het iedere indienstname of afdanking mede te delen.

Deze laatste maatregelen boezemden dadelijk de meest levendige vrees in zowel aan patronale als aan arbeiderszijde. Hoe zou men inderdaad niet beducht zijn voor de deportaties die deze bevelen schenen voor te bereiden. Het afgeven van deze lijsten gebeurde dan ook met vertraging.

De 7e mei 1942 : Verordening die de behoeftigen die in staat zijn te werken, of de arbeiders met een beperkte werktijd, uitsluit van de voordelen van de werklozensteun. Men zal zich herinneren dat het artikel 25 van het besluit der Secretarissen-Generaal op 15 juni 1941 reeds deze uitsluiting voorzag, maar dat het nooit was toegepast geworden door de Belgische overheid.

Het Rijksarbeidsambt ging daadwerkelijk meewerken aan de uitvoering van al deze maatregelen, in de persoon van zijn direkteur, en dit ondanks de vermaningen van het hoofd van het departement van Arbeid en Sociale Voorzorg.

II. *De aanwerving*

De werkloosheid was niet langer meer een hoofdbekommernis voor de *Militärverwaltung* daar men in begin augustus 1942 nog

slechts 20.000 werklozen telde van reeks A en 21.000 van reeks B[19]. De plaatsing in Duitsland werd aangegeven door de volgende cijfers[20]

Maart	13.671
April	7.619
Mei	5.474
Juni	7.355
Juli	9.559
Augustus	7.651
September	7.605

Wat de plaatsing aangaat in Duitse diensten in België en in Noord-Frankrijk, kwam men tot 87.000 aanwervingen[21].

De moeilijkheden, die door de bezettingsmacht werden ondervonden op het gebied van de tewerkstelling blijven van dezelfde aard tot in 1942. De aktiviteitsverslagen van het hoofd der militaire administratie maakten gewag van een onvoldoend aantal vrijwilligers, van het bestaan van een onzichtbare werkloosheid en van een verontrustende verhouding kontraktbreuken.

In het Duitse optreden komt nu duidelijk de intentie naar voren om het Reich de werkkrachten te verschaffen waaraan het gebrek had. Er bestond natuurlijk een overeenkomstige intentie in 1940 en in het begin van 1941. Maar zij was toen minder scherp uitgedrukt. De Duitse leiders, die in België verbleven konden geen scherp inzicht hebben in de omvang van de van de ekonomie vereiste inspanning noch in de onvolmaaktheid van het ekonomisch apparaat. Pas in de lente van 1941 drong dit alles tot het bewustzijn door. Wanneer Speer en Sauckel in de lente van 1942 hun funkties opnamen, moest de dwang wel meer benadrukt worden.

Terzelfdertijd namen de werkloosheid en kontraktbreuken, de sabotage en het gebrek aan samenwerking van de Belgen grotere afmetingen aan, waaronder de ekonomie, broodnodig voor de Duitse oorlogsinspanning, ondermijnd werd.

Van dan af aan kon ook de toekomst voorspeld worden.

---

19 Aktiviteitsverslag van het Militair Bestuur Nr. 20 van 15 juni 1942, GRMA T 501, R 105 Nr. 910. Verslag Nr. 21 van 15 sept. 1942, GRMA, T 501, R 105 Nr. 1121. Proces-Verbaal van de dienstvergadering van 21 april 1942. Dokument Marburg Film X/8161 Nr. 1468.

20 Aktiviteitsverslag van het Militair Bestuur Nr. 20 van 15 juni 1942, GRMA T 501, R 105, Nr. 907. Verslag Nr. 21 van 15 sept. 1942, GRMA, T 501, R 105, Nr. 1121. Tabel der wekelijkse transporten naar het Reich, in bijlage van het Verslag Nr. 22 van 31 dec. 1942. GRMA, T 501, R 105, Nr. 1312.

21 Aktiviteitsverslagen van het Militair Bestuur Nrs. 20 en 22.

Ofwel maakte de bezettingsmacht gebruik van het bestaande wetgevende arsenaal en zou zij dus al de niet-werkzamen najagen, de Belgische industriële en ekonomische aktiviteit beperken en er in slagen zich de 'vrijwillige' medewerking te verzekeren van een belangrijke arbeidskracht ofwel waren de vrijwilligers onvoldoende in aantal en moest men overgaan tot het afkondigen van de deportatie.

C. DE GEDWONGEN ARBEID MET DEPORTATIE

I. *Wettelijke en voorgeschreven maatregelen*

Op 6 oktober 1942 zou de logica van de opeenvolging der reeds genomen maatregelen uitlopen op de wijziging van de verordening van 6 maart 1942 terwijl een nieuwe verordening de deportatie toeliet naar gebieden van het Reich voor 'het verrichten van een bepaald werk'. Deze dwangmaatregel was toepasselijk op 'mannelijke personen in de leeftijd van 18 tot en met 50 jaar en op ongehuwde vrouwelijke personen in de leeftijd van 21 tot en met 35 jaar.' Zoals voorheen was iedere kontraktverbintenis of opheffing onderworpen aan de goedkeuring der arbeidsambten. Iedere Belg, de personen met een vrij beroep uitgezonderd, die voor eigen rekening een niet-industriële of niet-artisanale aktiviteit uitoefende, moest het bewijs van zijn werkzaamheid kunnen voorleggen. Bij gebrek hieraan zou het Arbeidsambt, waarvoor men zich moest voorstellen, de mogelijkheden onderzoeken tot tewerkstelling van de betrokkenen. Een werkboekje werd ingesteld.

Dezelfde dag verschenen de uitvoeringmodaliteiten[22].

Deze verordening vermelde in zijn artikel :

„(1) Voor werken die in België moeten worden verricht, wordt de verplichting opgelegd door het Arbeidsambt, in wiens gebied de werkplichtige zijn woonplaats of gebruikelijke verblijfplaats heeft. Voor werken in het gebied van het Reich wordt de verplichting opgelegd door de plaatselijk bevoegde *Oberfeld-* of *Feldkommandantur.*"

Nog altijd op 6 oktober verduidelijkte een verordening „betreffende de regeling van de werktijd en de rationalisering van de bedrijven en besturen"[23] dat de minimumduur van die werktijd 8 uur per dag zou

---

[22] Tweede verordening van 6 oktober 1942 tot uitvoering van de verordening inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werken met een bijzonder belang. Verordening die in feite de eerste uitvoeringsverordening van 30-4-1942 wijzigde.

[23] De uitvoeringsverordening stond eveneens op 6 oktober 1942 gedagtekend.

bedragen en 48 uren per week. Zij gaf het Hoofd van het Militaire Bestuur eveneens volmacht om alle maatregelen uit te vaardigen „om een opeenhoping van werkkrachten te verhinderen in de administraties en ondernemingen."

Het aantal en de draagwijdte van de op deze herfstdag van 1942 genomen maatregelen wijst wel op het belang dat men aan deze datum moet hechten. En nochtans kon men niet spreken van een ommekeer. In de dynamiek van het verschijnsel is de toename konstant. Maar voor veel Belgen was 6 oktober 1942 een begin.

De volgende dag zette het Hoofd van het Militair Bestuur in een brief gericht tot de Secretarissen-Generaal de beweegredenen uiteen van de genomen beslissing.

Het hoeft geen betoog dat deze verklaringen in genendele de heftige beroering tot bedaren bracht die, nog meer dan tijdens de maand maart, alle harten beklemde. Herinneringen van 1914-1918 doken terug op, de laatste illusies vielen aan scherven en de plechtige protesten weerklonken van alle kanten. Onverstoorbaar echter paste Hendriks de voorschriften toe. De 2e oktober legde hij de details vast van de te volgen procedure in de toepassing van de verplichte tewerkstelling.

We zullen niet alle verordeningen of verklarende rondschrijvens ontleden, die elkaar gedurende elf maanden zullen opvolgen en die alle de hoogst mogelijke doeltreffendheid van de dekreten van 6

---

[24] 30 oktober : 2de verordening, waardoor de verordening van de Militaire Bevelhebber voor België en Noord-Frankrijk, de arbeidsduur en de rationalisatie der ondernemingen en administraties reglementerend uitgevoerd wordt.
14 november 1942 : Verordening die een zekere strafrechterlijke bevoegdheid verleent aan de bevelhebbers der *OFK's, FK's* en *OK's*.
15 januari 1943 : 3de verordening die de uitvoering voorziet...
3 februari 1943 : toelating verleend aan het RAA om werkkrachten aan zekere ondernemingen te onttrekken ten voordele van de Belgische metaalverwerkende nijverheid; de nieuwe metaalbewerkers waren bestemd om gekwalificeerde arbeiders vrij te maken die anders naar Duitsland zouden gegaan zijn.
9 februari 1943 : verplichte proeftijd voor de studenten van het 1ste jaar hogere onderwijsinstellingen vooraleer toegelaten te worden tot de jaarlijkse eindexamens.
5 maart : verbod bevoorradingskaarten af te leveren aan personen, aangeduid door de militaire overheid.
april tot juli 1943 : reeks detailonderrichtingen die de tewerkstelling van zekere reeksen personen voorzien.
28 juni 1943 : een reeks van 6 verordeningen waarvan er 5 betrekking hebben op de tewerkstelling.

oktober nastreven[24]. De protesten zullen eveneens niet ontbreken[25].

Zonder diepgaander onderzoek kan men, zonder al te voortvarend te zijn, uit deze vloed van reglementaire maatregelen afleiden dat de aanwerving der arbeiders geen volledige voldoening schonk aan de vertegenwoordigers van het Reich in België. Daar men reeds zo ver als enigszins mogelijk was gegaan in de exploitatie van de bestaande maatregelen, kon men zich verwachten aan een nieuwe handelswijze voor het organiseren der lichtingen.

Op 6 september 1943 nam het hoofd van de *Militärverwaltung* een besluit waardoor de arbeidsverplichting in het Reich beperkt werd tot de lichtingen van 1920 en 1921. Tien kategorieën waren vrijgesteld.

1. Rijks- en Volksduitsers en inwoners der neutrale staten,
2. De leden van sommige militaire formaties,
3. De leden van Vlaamse en Waalse arbeidsdienst,
4. Ondergrondse mijnwerkers alsook bovengrondse in zoverre geschikt voor ondergronds werk,
5. De schippers en houthakkers ressorterend onder de *OFK* Luik en de *KK* Namen.
6. Het sleutelpersoneel van de bewapeningsindustrie, of van andere voor de oorlog levensnoodzakelijke nijverheden.
7. De landbouwers,
8. De geestelijken,
9. Het personeel van rijkswacht, politie en gerechtelijke politie,
10. De studenten.

In een brief van 15 september bracht Reeder de Voorzitter van het College der Secretarissen-Generaal, Plisnier, op de hoogte van de nieuwe maatregelen. Hij herinnerde eraan dat vervolging en opsporing zouden beperkt blijven tot de leden van de opgeroepen lichtingen, maar voegde er aan toe : „Voor de lichtingen der jaren 1922 tot 1924, zal men de verleende vrijstellingen nochtans later aan een nieuw onderzoek moeten onderwerpen om ze niet te bevoordeligen t.o.v. de twee andere oudere lichtingen."

---

[25] Aanbeveling van de Secretarissen-Generaal aan de Procureurs-generaal om geen hulp of medewerking te verlenen aan de uitvoering van de verordening van 6 oktober 1942 (20 november 1942); rondschrijven van de Secretaris Generaal van Binnenlandse Zaken gericht aan de provinciegouverneurs, dat hetzelfde verbod oplegt aan de administratieve diensten; 22 januari 1943 : weigering van de Secretaris-Generaal van Financiën het bevel over te maken geen hulp te bieden aan personen die kontraktbreuk pleegden in Duitsland; weigering van de direkteurs der onderwijsinstellingen lijsten met de namen der studenten binnen te leveren.

Hij besloot als volgt: „Ingevolge de nieuwe maatregelen in verband met de verplichte tewerkstelling heeft men in ruime mate het nagestreefde evenwicht tussen de belangen van het Reich en van België kunnen verwezenlijken. In het bijzonder heeft men de administraties van het land toegelaten verder te werken en heeft men de ekonomische kracht van het land op peil gehouden."

Op 5 januari 1944[26] beval de militaire bevelhebber „De personen van het mannelijk geslacht, geboren in 1920, 1921, ..., zullen op 1-2-1944 in het bezit moeten zijn van een getuigschrift dat hen vrijstelt van de verplichte tewerkstelling in Duitsland...".

„... Hij die na 1-2-1944 zonder vrijstellingsgetuigschrift zal aangetroffen worden en niet in staat is te bewijzen dat hij een zodanig getuigschrift bezit, geldt als weigeraar, ook al zou hij vroeger nooit enige oproep om te gaan werken hebben ontvangen."

De personen van deze lichtingen die nog geen getuigschrift bezaten moesten zich dus aanbieden bij de *Werbestelle* van de *OFK* of *FK* onder wiens bevoegdheid zij vielen "om na te gaan welke hun toestand is ten opzichte van de arbeidsdienstplicht".

Het opsporen van werkweigeraars wordt dus aanzienlijk vergemakkelijkt, evenals de aanduidingsprocedure voor het Reich.

De 12e maart 1944 werd de mogelijkheid, waarop Reeder gezinspeeld had in zijn brief van 15 september 1943, werkelijkheid. De personen behorend tot de lichtingen van 1922 en 1924 werden onderworpen aan de verplichte tewerkstelling in het Reich. De kategorieën vrij te stellen arbeiders waren over 't algemeen dezelfde als deze die voorzien waren bij dekreet van 6 september 1943. Het verleende uitstel van de vrijstellingsgetuigschriften verliep voor de meerderheid op 31 maart 1945. Voor de andere kategorieën schommelde de laatste datum van 30 april 1944 (voor de vissers) tot 30 november 1944 (voor de landarbeiders die onmisbaar waren voor het instandhouden van hun bedrijf).

Het verklarend gedeelte van het dekreet (bestemd voor de Duitse diensten) duidde echter aan dat de beschikkingen van de 7de verordening van 5 januari 1944 vermoedelijk vanaf 1 mei 1944 zouden uigebreid worden tot de lichtingen 1922 tot 1924. Herinneren wij

---

[26] Zevende verordening van 5 januari 1944 tot uitvoering van de verordening, inzake voorziening in de behoefte aan werkkrachten voor het verrichten van werken van bijzonder belang.

er aan dat zij de verplichting inhielden een vrijstellingsgetuigschrift te bezitten.

De 27ste april 1944 vaardigde von Falkenhausen dan ook een verordening in die zin uit.

De 23e mei 1944 werden strafmaatregelen aangekondigd tegen allen die hun werk zouden opgeven zonder toelating van de militaire overheid en in het algemeen tegen allen, die trachtten zich aan hun werk te onttrekken, onder welk voorwendsel ook[27].

De laatste verordening tenslotte met betrekking op de arbeid, zou genomen worden op 15 juli 1944[28]. Zij vulde de lijst aan van de hogere onderwijsinstellingen, waarop de verordening van 28 juni 1943 toepasselijk was.

De gebeurtenissen zullen elkaar zo snel opvolgen dat ze het de Duitsers onmogelijk maakten nog drakonischer maatregelen te nemen. Deze waren nochtans voorzien. Op 23 juli 1944 greep een vergadering plaats bij de *Abteilung Arbeit*. Schultze bracht er verslag uit van de ministeriële zitting die acht dagen vroeger gehouden werd te Eisenach met betrekking tot de vraagstukken van de tewerkstelling: (Vertaling) Tijdens deze zitting eiste Gauleiter Sauckel met aandrang al het mogelijke te doen om de arbeidskrachten der bezette gebieden naar het Reich te sturen. Op het ogenblik worden de meest strenge maatregelen voorbereid in het Reich om een volledige tewerkstelling te verzekeren. De *laatste vrouwelijke* reserve is in grote mate geteld. Om arbeidskrachten bij te winnen moeten met uitzondering van de hogere technische scholen alle hogere scholen gesloten worden, zodat de studenten kunnen ingeschakeld worden in de bewapeningsindustrie, Jongens en meisjes ouder dan 14 jaar zullen in de bewapeningsnijverheid tewerkgesteld worden.

Daarom drong men er opnieuw op aan alles in het werk te stellen in de bezette gebieden om er de werkkrachten weg te trekken en deze ter beschikking te stellen van het Reich. *Gauleiter Sauckel* weet zeer goed dat er in België nog grote reserves arbeidskrachten bestaan. Deze arbeidsreserves waaraan het Reich grote behoefte heeft worden op een onvergeeflijke wijze achtergehouden door de diensten en andere

---

27 Verordening ter beveiliging van het openbaar en het ekonomisch leven. Ook de verordening van 14 juli 1944 betreffende de uitvoering van de voorgaande.

28 Tweede verordening tot uitvoering en wijziging van de verordening betreffende de studie aan inrichtingen van hoger onderwijs en de toelating tot examens.

Belgische overheden ofwel worden ze niet op een volledige wijze tewerkgesteld."

Zoals voor 1943 zou het van belang zijn de verschillende nota's en rondschrijvens van de *Arbeitsabteilung* eens na te pluizen om zich rekenschap te geven van de hindernissen die werden opgeworpen door de Belgische diensten en de wijze waarop de problemen werden opgelost door het Militair Bestuur. De verordeningen over de verplichte tewerkstelling bijvoorbeeld, die werden opgelegd aan de leraars en de studenten gaven aanleiding tot een overvloed van administratieve literatuur.

II. *De aanwerving voor het Reich*

Door ontleding van verschillende dokumenten[29] komen we tot volgende cijfers :

1942, laatste trimester : 50.000 Belgen.

1943	Januari	: 18.209
	Februari	: 14.601
	Maart	: 25.835
	April	: 21.733
	Mei	: 12.085
	Juni	: 8.869
	Juli	: 10.023
	Augustus	: 4.988
	Sept. / Okt. / Nov. / Dec.	: 7.926
1944	januari	: 1890 + 3157 teruggestuurd na kontraktbreuk
	februari	: 3264 + 2285 teruggestuurd na kontraktbreuk
	maart	: 6227 + 2281 teruggestuurd na kontraktbreuk
	april	: 5259 + 1065 teruggestuurd na kontraktbreuk
	mei	: 5507 + 959 teruggestuurd na kontraktbreuk
	juni	: 5413 + 457 teruggestuurd na kontraktbreuk

[29] Marburg, Film X 35/8161 nr. 1614 : Dienstvergadering van de Groep VII op 21-9-43 Aktiviteitsverslagen van het Militair Bestuur - Nrs. 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29 en 30.

III. *De Repressie*

a) Diverse inbreuken

Er dient een bijzondere aandacht geschonken te worden aan het probleem der werkweigeraars, gezien de omvang van het verschijnsel. Onder het regime van de gedwongen arbeid werden echter nog andere inbreuken op de opeenvolgende verordeningen die het organiseerden bepaald en straffen vastgesteld. Deze namen overigens soms het karakter aan van vergeldings- of intimidatiemaatregelen[30].

— *Vervangingsgevangenen*

Het ging hier om de familieleden van de werkweigeraars, die aangehouden werden krachtens de bepalingen van de verordeningen van 30 april 1943 en van 28 juni 1943.

— *Personen veroordeeld voor hulp aan werkweigeraars*

Deze personen werden eveneens aangehouden en veroordeeld krachtens de bepalingen in verband met de vervangingsgevangenen. Er valt alleszins aan te tekenen dat uit een verslag over de dienstvergadering van 27 oktober 1943, gehouden in aanwezigheid van de *Nebenstelleleiters* van de Duitse *Werbestelle* van Bergen, resulteerde „dat in geval van herhaalde inbreuken op de verordeningen over de verplichte tewerkstelling en vooral wanneer het gaat over hulp aan de werkweigeraars, men de zaak voor de krijgsraad moet brengen om de bevolking vrees aan te jagen door de uitgesproken vonnissen. Zulke gevallen moeten aan onze dienst gemeld worden door de *Nebenstelle*".

— *Personen die geen tewerkstelling konden bewijzen*

De werklozen en andere personen die geen bewijs konden voorleggen van hun werkzaamheden, die hun toestand niet hadden laten regulariseren, konden eveneens aangehouden worden van zodra ze niet in het bezit waren van de vereiste dokumenten om een werkzaamheid te bewaarheiden (verordening van 28 juni 1943).

— *Andere personen die konden vervolgd worden voor inbreuk op de Duitse verordeningen over de tewerkstelling*

De ambtenaren van de bevoorradings- en gemeentelijke rantsoeneringsdiensten, die de voorschriften van de verordening van 5 mei 1943

---

[30] Deze samenvatting werd geïnspireerd door een dienstnota van het Ministerie van Volksgezondheid : „*Instructions pour l'étude des camps douteux*".

hadden overtreden, de bedienden van de kommissies van openbare onderstand, die de verordening van 7 mei 1942 hadden overtreden, de ondernemingshoofden, die personeel hadden in dienst genomen zonder de goedkeuring van het Arbeidsambt, of die werklieden hadden aangenomen zonder rekening te houden met de voorschriften van de 6de verordening van 28 juni 1943, konden allen eveneens wegens die feiten vervolgd worden.

De personen die geen tewerkstellingsbewijs konden voorleggen, zouden eerst aangenomen worden en de arbeidsverplichting opgelegd krijgen ofwel in Duitsland, ofwel in Noord-Frankrijk (Watten) en zouden vervolgens bestraft worden als werkweigeraars.

De vervangingsgevangenen zouden in 1943 naar tuchtkampen gezonden worden in Noord-Frankrijk. In 1944 werden er verschillende naar Duitsland gezonden ofwel naar wederopvoedingskampen, ofwel naar gewone werkkampen.

b. De werkweigeraars

De verantwoordelijken van de *Arbeitseinsatz* waren sinds lang bekommerd om de kontraktbreuken. De werkweigeraars gingen de moeilijkheden van het Militair Bestuur nog vergroten.

Men moet hier nogmaals de aandacht trekken op een nogal paradoksaal verschijnsel. Tot op het eind van 1943 schenen de Duitse methodes voor het opsporen van onderduikers eerder empirisch en overgelaten aan de beoordeling der *OFK's*. Groep VII kwam wel meer tussenbeide om raad te geven en kontrole uit te oefenen over de verkregen resultaten dan om stevige en nauwkeurige algemene richtlijnen te geven.

En nochtans bezorgde dit probleem vele kopzorgen aan het Militair Bestuur. Maar het betreurde slechts het gebrek aan strenge strafrechterlijke bepalingen op dit gebied en het beperkt aantal personen dat kon ingezet worden om de overtreders op het spoor te komen en aan te houden.

Moet men er dan een zwakheid van het apparaat in zien ?

Het schijnt eerder, dat de Duitse verantwoordelijken in België, in hoofde tenminste van de hoogst geplaatste personaliteiten[31], lange

---

31. Wij stellen hier slechts een verschijnsel vast en stellen een aannemelijke uitleg voorop. Bewijzen voor deze bewering hebben we niet stelselmatig opgezocht, maar wel op enkele dokumenten de aandacht getrokken, die haar schijnen te staven. Indien ze juist mocht blijken, dan zou ze naar onze mening moeten geboekt worden op het aktief van von Falkenhausen.

tijd gepoogd hebben de ontvangen bevelen uit te voeren door overreding te gebruiken eerder dan door dwang op te leggen. Men deed eerder beroep op de vrijwillige medewerking dan een gedwongen uitvoering te eisen.

In antwoord op een rondschrijven van Groep VII van 19 januari 1943, brachtten de *OFK's* verslag uit over de aangewende methodes, over de toestand en de verkregen resultaten. Deze gaven weinig voldoening, de *Feldgendarmerie* kon de taak niet aan. De 19e februari 1943 werd door een nota van dezelfde *Arbsoz*-Groep *(Arbeitseinsatz und Sozial Wesen),* die naar al de bestuurshoofden van de *OFK's* en *FK's* in België gezonden was, de opsporing georganiseerd en het principe weerhouden om Belgen voor dit werk in te zetten.

Op 21 en 23 april 1943 gaven twee notas evenwel de te volgen richtlijnen voor de aanhouding van werkweigeraars. Er werd een zeer duidelijk onderscheid gemaakt tussen de personen, die zich niet aangeboden hadden bij het vertrek van het transport naar het Reich, hoewel zij aangeworven waren, en de personen, die niet geantwoord hadden op de oproeping van de Duitse tewerkstellingsdienst. Omstreeks dit tijdstip waren talrijke werkweigeraars naar tuchtkampen in Noord-Frankrijk gestuurd. Deze maatregel was nochtans niet algemeen. Zo voorziet een rondschrijven van de *Werbestelle* van Bergen op 15 september 1943 dat de werkweigeraars eveneens naar het Reich konden gestuurd worden en dat alleen de geschoolde arbeiders en handlangers voor bouwwerken naar Watten zouden gestuurd worden.

Tot in de maand september 1943 gaat de strijd tegen de werkweigeraars verder met dezelfde basisgegevens. Er dient nochtans opgemerkt dat het Belgisch Ministerie van Arbeid onderrichtingen zou geven aan de arbeidsambten om geen melding te maken aan de *OFK's* en *FK's* van de onderduikers die zij zouden geteld hebben.

Op 6 september 1943 beperkte het reeds vermelde dekreet de arbeidsverplichting tot de lichtingen van 20 en 21 en voorzag het in zijn alinea 5 dat de genomen maatregelen van de politie om werkweigeraars op te sporen zich zouden moeten beperken tot de jongelieden van diezelfde lichtingen.

„Wegens het steeds stijgend verzet van de Belgische bevolking tegen de wegvoeringsmaatregelen, zien de Duitsers er dus van af de werkweigeraars te vervolgen die tot andere lichtingen behoren dan deze van 20 en 21 en gaan ze zich inspannen om ze te integreren in de Belgische ekonomische sektor."

De draagwijdte van deze belangrijke beslissing werd duidelijk gemaakt door een nieuw dekreet, op 3 oktober verschenen. Er werd immers in gepreciseerd dat deze amnestie niet gold voor de werklieden met kontraktbreuk, maar alleen voor de reeds uitgesproken arbeidsverplichtingen, die niet gevolgd waren door een vertrek naar het Reich. De werkweigeraars en de personen, die krachtens de bijzondere schikkingen betreffende de beperking van de verandering van werkplaats, verplicht waren werk aan te nemen of voort te zetten in België, moesten natuurlijk verder aangespoord worden om deze verplichting na te komen door aangepaste maatregelen.

De periode van einde 1943 tot aan de bevrijding.

Toen de Duitsers op het einde van 1943 de mislukking vaststelden van het oproepen der lichtingen 20 en 21, evenals van de amnestiemaatregelen ten gunste van de werkweigeraars van de overige lichtingen, verscherpten zij de vervolgingen. Zij versterkten de getalsterkte van de *Feldgendarmerie* door er een *Zivilfahndungsdienst* aan toe te voegen. De *Zivilfahnders,* bijna altijd Belgen, waren onderworpen aan de Duitse krijgswetten. Zij waren gewapend en volgden, vooraleer ze in dienst traden, lessen en trainingen in wapengebruik en de techniek der aanhoudingen. Dit bijzonder korps werd voornamelijk en dikwijls zelfs uitsluitend, belast met het najagen van werkweigeraars. Zijn beambten werden aangeworven ofwel onder de bedienden van de binnendiensten van de *Werbestelle,* ofwel ook onder de *N.S.S.K.'ers* wier verbintenis ten einde liep.

Een verordening van 5 januari 1944 (7de verordening ter uitvoering van de verordening over het verzekeren van de dekking der behoeften aan arbeidskrachten voor werken met een bijzonder belang) voorzag dat de Belgen, behorend tot de lichtingen 20 en 21, tijd kregen tot 1 februari 1944 om zich aan te bieden bij de *Kommandantur* om er hun toestand te laten onderzoeken op het gebied van de verplichte tewerkstelling. Eens deze datum voorbij zouden zij onvermijdelijk als werkweigeraars beschouwd worden, indien ze geen vrijstellingsgetuigschrift konden voorleggen. De draagwijdte van deze verordening werd duidelijk gemaakt in een voorafgaandelijke onderrichting, op 31 december 1943 aan de hoofden van de *Kommandanture* gericht :

„Zo heeft men dus een grondslag gelegd volgens dewelke personen van die twee lichtingen, die zich onttrokken hebben aan de verplichte dienst of aan de kontrole inzake verplichte tewerkstelling, als werkweigeraars kunnen behandeld, gestraft en naar een wederopvoedings-

kamp in het Reich gestuurd worden, zonder dat dit een diepgaand onderzoek van hun geval vergt."

Men vindt hier voor de eerste keer melding van het zenden van werkweigeraars naar wederopvoedingskampen in Duitsland.

De 8ste verordening van 27 april 1944, uitvoeringsbesluit van de verordening, die handelt over het verzekeren der behoeften aan werkkrachten voor werken met een bijzonder belang, zou deze maatregelen uitbreiden voor de werkweigeraars der lichtingen 22 tot 24. Op 22 februari gaf de militaire bevelhebber het bevel alle werkweigeraars te tellen, die amnestie hadden verkregen en die in de Belgische ekonomische sektor waren ingeschakeld.

De Duitsers voerden dus de getalsterkte van de *Feldgendarmerie* op. Zij stelden een procedure op punt die hen toeliet dadelijk iedere werkweigeraar van de lichtingen 20 tot 24, zonder vrijstellingsgetuigschrift, aan te houden.

Krachtens het dekreet van 12 maart 1944 hielden zij opnieuw alle personen van 18 tot 50 jaar aan, die inbreuk hadden gepleegd op de bepalingen van de verplichte tewerkstelling, en zelfs deze, die andere voorschriften overtreden hadden.

Zij zullen zonder verpozen en met een talrijker personeel tot aan de bevrijding alle personen vervolgen die de Duitse verordeningen over de tewerkstelling niet naleefden.

c) De wederopvoedingskampen *(Erziehungslager)* waar de Belgen verbleven.

Het Bevel van 20 april 1944 van de Militaire Bevelhebber voor België en Noord-Frankrijk, dat de wederopvoedingskampen (Erziehungslager) organiseert

Dit bevel, gericht aan al de bestuurshoofden der *Oberfeldkommandanture* en aan de verschillende diensten van de *Arbeitseinsatz,* voorzag de ter beschikkingstelling aan de tewerkstellingsdiensten van verschillende kategorieën en personen. Hun tewerkstelling moest geschieden door dwang en aanduiding voor de *Arbeitsziehungslager.*

Werden op de korrel genomen :

1) De personen, die zich schuldig hadden gemaakt aan een strafbare daad, waarvan de bestraffing afhing van de rechtbanken voor oorlogsschade, maar waarvan de aard en het belang van de inbreuk niet noodzakelijk een definitief vonnis vereiste.

2) Degenen die waren veroordeeld door een oorlogsrechtbank tot gevangenisstraffen maar waarvan de straf niet zwaar genoeg was om

de uitvoering van de opsluiting nodig te oordelen.

3) Zij die zich schuldig gemaakt hadden aan een strafbare daad, die disciplinair kon beteugeld worden door de hoofden van de *Oberfeld-, Feld-* en *Kreiskommandanture* (inbreuk op de verordeningen over de verplichte tewerkstelling, werkweigeraars, enz...)

Zoals men ziet was deze tekst zeer ruim, want hij liet toe, na een verblijf in een wederopvoedingskamp, de verplichte tewerkstelling op te leggen aan een groot aantal arbeiders, evenals aan personen, die vervolgd werden voor zwarte markt, voor misdrijven van gemeen recht en voor vaderlandslievende daden.

Het bevel dagtekent van april 1944, maar men mag aannemen dat er reeds vóór deze datum personen naar wederopvoedingskampen kunnen gezonden zijn. Er werd hier overigens eerder gezegd dat er reeds vóór die datum maatregelen voorzien waren om verschillende kategorieën personen naar de wederopvoedingskampen te zenden.

Ditzelfde bevel van 20 april 1944 verduidelijkt nog dat de *Erziehungslager* een afdoende bewaking moest waarborgen. Deze kampen moesten zoveel mogelijk afgezonderd worden en een gegroepeerde huisvesting voorzien. De wacht moest voldoende zijn.

Anderzijds moest de interneringsduur in het wederopvoedingskamp tenminste 1 maand bedragen. De overgang naar de toestand van vrijwillig arbeider moest afhankelijk gemaakt worden van een schriftelijk kontrakt, dat eerst en vooral opgesteld werd ten gunste van de fabrieken die hadden deelgenomen aan de oprichting en het beheer van dat kamp.

Deze *Erziehungslager* bestonden eigenlijk uit één of meerdere houten loodsen, voor dit doel speciaal gebruikt, en die streng bewaakt temidden van de kampen der vrije of gedwongen werklieden stonden. Soms is het *Lager* slechts een deel van een huis of van een opgevorderd hotel, of nog een loods of een gevangenis.

Na het einde van de oorlog werden de Belgische administratieve diensten belast met het verzamelen van alle inlichtingen die moesten toelaten iemand te erkennen of af te wijzen als werkweigeraar of politiek gevangene. Principieel werden de werkweigeraars die waren aangehouden ingevolge de vooral in 1944 systematisch tegen hen gevoerde vervolgingen, naar "Erziehungslager" gestuurd. Er werden dus systematisch opzoekingen verricht in alle kampen, waar deze personen hadden kunnen verblijven.

Allen konden niet weerhouden worden als wederopvoedingskampen. Maar daarentegen werden werkweigeraars teruggevonden in sommige

kampen voor vrijwillige of verplichte tewerkgestelde arbeiders. De hoedanigheid van werkweigeraar van deze personen werd bevestigd door Duitse dokumenten. Hoewel sommigen in Belgische gevangenissen zijn gebleven, schijnt het gereleveerde totaal nochtans niet erg af te wijken van het werkelijk aantal aangehouden werklieden. Het pleit dus ten gunste van de doeltreffendheid van het verzet en de bewegingen en groeperingen waarvan het doel was hulp te verlenen aan de werkweigeraars.

De aanwezigheid van Belgische werkweigeraars werd vastgesteld in 61 agglomeraties, steden of zones van het grondgebied van het derde Reich, in een kamp in Nederland en in drie kampcomplexen in Noord-Frankrijk. En nochtans blijkt het totaal aantal bijzonder gering : iets meer dan 5.000 personen zouden aangehouden geweest zijn waarvan 2.153 werkweigeraars en 795 arbeiders, die kontraktbreuk hadden gepleegd[32].

Er dient nochtans opgemerkt te worden dat deze aanhoudingen verricht werden in een betrekkelijk kort tijdsverloop. Indien men uitzondering maakt voor de konvooien naar Noord-Frankrijk bemerkt men dat de overplaatsingen[33] van gevangenen vooral gespreid zijn over de periode van half-februari tot eind augustus '44 met een maximum intensiteit in juli en augustus 1944.

Inderdaad stelde men

in december 1943	: 1 konvooi,
in januari 1944	: 1 konvooi,
in februari 1944	: 7 konvooien,
in maart 1944	: 26 konvooien,
in april 1944	: 32 konvooien,
in mei 1944	: 39 konvooien,
in juni 1944	: 43 konvooien,
in juli 1944	: 80 konvooien,
in augustus 1944	: 63 konvooien,
in september 1944	: 6 konvooien vast.

Wat de kampen in Noord-Frankrijk betreft is de toestand ver-

---

[32] Deze cijfers zijn een synthese van prospektiewerken in 120 kampcomplexen.

[33] Het aantal van deze konvooien zou verrassing kunnen wekken indien men het vergelijkt met het totaal aantal vervoerde gevangenen. Dit wordt uitgelegd door de verscheidenheid van de plaatsen van oorsprong en vooral door het groot aantal eindbestemmingspunten. Tussen het vertrek en de aankomst konden enkele hergroeperingen doorgevoerd worden in een doorgangs- of sorteringskamp.

schillend wegens de dringende werken langs de kust, ondernomen door de organisatie Todt. Vanaf juli 1942 beginnen de overplaatsingen van onderduikers en arbeiders met kontraktbreuk naar Dannes-Camiers. Men telt er tenminste vier van juli tot oktober van datzelfde jaar. Calais is het bestemmingspunt voor de volgende periode, oktober 1942 tot februari '43 (vijf konvooien), vervolgens opnieuw Dannes-Camiers in februari en maart 1943 (vijf konvooien). De ondervinding van 1942 bleek op een ramp uit te draaien. Men moest de gevangenen terugtrekken daar de bewaking volstrekt onvoldoende was.

Maar het zijn vooral de kampen van Watten die een gans bijzondere aandacht verdienen als *Erziehungslager*. Vanaf 1942 heeft de Organisatie Todt er werkkampen opgericht, maar het is slechts vanaf maart 1943 dat de eerste gevangenen er worden heengezonden. Watten zal dan in plaats komen van Dannes-Camiers.

d) Hoeveel werkweigeraars ?

Herinneren we er aan dat de cijfers die in deze studie voorkomen uitsluitend uit Duitse dokumenten werden gehaald. Enkele leemten komen er in te voorschijn[34]. Welke kategorieën werklieden werden nu beschouwd als werkweigeraars ?

1. Al degenen die persoonlijk werden aangewezen voor de gedwongen arbeid en zich aan het vertrekbevel onttrokken. Merken we nochtans op dat sommigen genoten van een tijdelijke amnestie, namelijk van 6 september 1943 tot 12 maart 1944.

2. De personen van de lichtingen 20 tot 24, die niet in het bezit waren van een vrijstellingsgetuigschrift, ofwel vanaf 5 januari 1944, ofwel vanaf 27 april 1944.

3. De arbeiders en arbeidsters met kontraktbreuk, d.w.z. op de vlucht. Onder deze hoofding kunnen zowel de vrijwillige als de opgeëiste arbeiders ingedeeld worden. Maar alleen zij kunnen als werkweigeraars weerhouden worden die werkelijk bedacht werden met straffen die voorzien waren voor deze overtreders : hechtenis van zes weken tot drie maanden of meer in een wederopvoedingskamp. Hun aantal is tamelijk beperkt.

Men moet nochtans over het juridisch criterium van gedwongen arbeid heenstappen om de volledige waaier van de verschillende soorten werkweigeraars te kunnen ontplooien. Men kan aannemen

[34] Voor één of andere korte periode heeft men door interpolatie te werk moeten gaan. In deze gevallen zullen de schattingen stelselmatig laag zijn.

dat reeds vóór maart 1942 Belgen in feite, zoniet in rechte, met dwang werden ingelijfd in de Organisatie Todt of in de oorlogsindustrie, in 't bijzonder Joden en 'maatschappelijk onaangepasten'.

Op het ogenblik werden 54.615 aanvragen tot erkenning ingediend bij de Belgische administratie waarvan 1.411 ten posthumen titel. 27.970 werden er afgewezen[35].

Zo zijn er dus in België 26.639 erkende werkweigeraars, waarvan 521 ten posthumen titel. Maar deze cijfers geven slechts één bestanddeel van het antwoord.

Talrijk waren ongetwijfeld degenen die door nalatigheid, onbezonnenheid of onwetendheid niet de noodzakelijke stappen ondernamen of die de vereiste bewijsstukken niet konden voorleggen.

1. *Gehoorzaamden niet aan het vertrekorder*

Vanaf de 1ste januari tot aan de helft van september 1943 (datum waarop men overgaat tot het heffen van lichtingen) : 33.681 zoals door de Duitsers zelf erkend[36].

Van september 1943 tot aan het eind van juni 1944 : 36.400[37].

Wanneer we het aantal werkweigeraars voor de maanden juli en augustus 1944 op een minimum van 5.000 schatten en voor de periode van 6 oktober 1942 tot aan het einde van december, hetzelfde doen, dan mogen we aannemen dat het totaal voor deze kategorie schommelt rond de 80.000.

2. *Gaven geen gevolg aan de oproepingen van de Werbestelle en werden vervolgd als onderduikers.*

Het aantal personen, van deze kategorie, kon reeds niet meer met een aanvaardbare wetenschappelijke benadering bepaald worden. Stippen we eenvoudigweg aan, bij wijze van aanduiding, dat het procesverbaal van een dienstvergadering der verantwoordelijken voor de tewerkstelling van 12 juni 1944 vermeldt dat 70.000 jongelieden van de

---

[35] Men moet hier de nadruk leggen op de strengheid van de opgelegde criteria en op de kwaliteit van de vereiste bewijsstukken.

[36] Marburg dokumenten. Film X nr. 1614.

[37] Aktiviteitsverslag van het Militair Bestuur nr. 26 : Voor het laatste trimester van 1943 heeft één vierde van de aangeworven personen het vertrek niet genomen, dit geeft ongeveer 24.000 werkweigeraars. Verslag nr. 27 : in maart 1944 zijn 1.411 arbeiders niet vertrokken, in februari 26 % der aangeduiden, d.i. 1.100. Verslag nr. 28 : 3.100 in april. Verslag nr. 29 : 1.500 in mei. Verslag nr. 30 : 4.300 in juni. De cijfers van januari worden op 1.000 geschat.

lichtingen 22 tot 24 opgezocht werden. Het aktiviteitsverslag nr. 30 vermeldt dat in juni 1944, 32.000 personen (lichtingen 20 tot 24) zich niet aanboden.

3. *De kontraktbreuken*

Zij zijn zeer talrijk. Maar het is hier onmogelijk te bepalen, wat hier kan weerhouden worden als daden van bewuste onderduikers, die alle voorwaarden verenigen van vervolging, heraanduiding en ongehoorzaamheid aan het bevel om de arbeid te vervoegen.

4. Wat de Joden en 'maatschappelijk onaangepasten' betreft die de verplichte tewerkstelling weigerden vóór maart 1942, hun aantal is statistisch te verwaarlozen.

BESLUIT

In dit inleidend stadium van het werk zou ieder besluit vermetel of verwaand zijn en in ieder geval, onverstandig. Alleen enkele vaststellingen kunnen naar voren gebracht worden.

De taal der cijfers is welsprekend in al haar dorheid, maar zij vereist aandacht, want de waarheid die ze wil overbrengen is slechts begrijpelijk gezien in een bepaald licht.

1. De officiële verslagen van het Duits bestuur in België vermelden dat naar het Reich werden gezonden :
tot 15 februari 1942 : 246.162 Belgen (21.163 personen van niet-Belgische nationaliteit);
tot het einde van september 1942 : 332.840 Belgen en Fransen;
van oktober 1942 tot einde juni 1944 : 197.489 Belgen.

De officiële dokumenten geven geen inlichtingen over de laatste twee bezettingsmaanden (feitelijk 9 weken) : 20.000 vertrokken personen lijkt een zuiver maximum. Nemen we aan dat ongeveer 200.000 Belgen naar het Reich werden gevoerd gedurende de toepassingsperiode van de verordeningen, die de gedwongen arbeid in Duitsland voorzagen. Dit terwijl de bezettingsoverheid 332.840 vertrokken vrijwilligers zou ingeschreven hebben gedurende de voorafgaandelijke jaren voor het geheel van het gebied onder von Falkenhausen (300.000 Belgen ?)

Merken we ook op dat bij deze totalen die, dit dient onderlijnd, zeer hoog liggen, nog de tienduizenden krijgsgevangenen moeten gevoegd worden.

Is het juist dat België zulk een aderlating van zijn aktieve bevolking heeft ondergaan ?

Zeker niet ! De vrijwillige verbintenissen waren op termijn en de terugkeer van de enen kompenseerde in zekere mate het vertrek van de anderen. Anderzijds werd de omvang van het kontraktbreukverschijnsel herhaaldelijk toegegeven door Reeder zelf.

Volgens Edward L. Homze[28] zouden er in 1944 in het Reich 281.000 Belgen geweest zijn, namelijk 248.000 mannen (waarvan 53.000 krijgsgevangenen) en 33.000 vrouwen.

De cijfers voor Nederland zouden zijn : 236.000 mannen en 20.000 vrouwen; en voor Frankrijk : 1.344.000 mannen (739.000 krijgsgevangenen) en 44.000 vrouwen.

2. Het verzet tegen de opeisingen van werkkrachten liep samen met het kwantitatief belang dat deze bekleedden. De Duitsers geven toe dat 80.000 Belgen, om alleen dezen te vermelden, niet aan het vertrek van de treinen verschenen. Het is dus onloochenbaar dat het probleem van de werkweigeraars een voorwerp van zware bekommernissen voor de bezettingsmacht was.

3. Hoewel de verplichte tewerkstelling, alles welbeschouwd, tamelijk laat werd ingevoerd in vergelijking met Nederland, vindt de onderdrukking van de talrijke inbreuken op de verordeningen die ze organiseren geen doeltreffende en brede wettelijke basis tot in de lente van 1944. En nochtans zijn de eisen van Sauckel verre van tegemoetkomend.

4. De aanhoudingen zijn voorzeker talrijk, maar nog talrijker zullen zij zijn die aan de vervolgingen zullen ontsnappen door het gebrek aan middelen van de Feldgendarmerie of, dank zij de hulp van het verzet.

---

[28] *Foreign Labor in Nazi Germany,* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1967, p. 105.